

ՀԱՅՍՄԱՎՈՒՐՔԱՅԻՆ

ԵԶՆԻԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Դոկտոր Աստվածաբանության

ՆԱԽԱԾԵՐԵՆՑՅԱՆ ՀԱՅՍՄԱՎՈՒՐՔԱՅԻՆ
ԽՍՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ*

Հայագիտության մեջ ընդունված է խոսել Հայաստանի չորս ընդարձակ և մեկ համառոտ խմբագրությունների մասին՝ ըստ հետևյալ դասակարգման.

ա. Տեր Իսրայելի խմբագրություն¹, որի բնորոշիչ հատկանիշն այն է, որ սկսվում է հունվարի 1-ից և ավարտվում դեկտեմբերի 31-ով:

բ. Կիրակոս Արևելցու Ա (1252 թ.) և Բ (1269 թ.) խմբագրություններ², որոնց բնորոշ հատկանիշն այն է, որ սկսվում են մավասարդի 1-ով (օգոստոսի 11) և ավարտվում ավելի ցածր 5-ով (օգոստոսի 10):

գ. Գրիգոր Ամավարզեցու խմբագրություն³, որի բնորոշ հատկանիշն այն է, որ ունի

* Այսուհետև ամսագրի համարներում հաջորդաբար կներկայացնենք Հայոց Եկեղեցու անհամեմատ քիչ ուսումնասիրված ծիսական ժողովածուներից «Յայսմաուրք»-ին նվիրված եզմիկ եպիսկոպոս Պետրոսյանի հոդվածները, որոնց արդյունք են Սրբազան Հոր տարիների ուսումնասիրության (խմբ.):

¹ Տ. Մկրտիչ Վ. Ազեկեան, Լիակարար վարք և վկայաբանություն սրբոց, Ցառկում, Վենսիի, 1814, էջ հզ-հն: Տ. Անոն Վ. Մ. Ալիշան, Հայապարտում, Վենսիի, 1901, էջ 107; Տ. Ներսես Աղիան, Նիսիսի հայ վկայաբանության ուսումնասիրության համար, Վիեննա, 1914, թ. Է-Թ: Ցուցակ հայերեն ծեսագրաց Նիկոսիայի ի Կիպրոս, կազմեց Տ. Ներսես Վ. Աղիան, Վիեննա, 1961, էջ 12; Տ. Ամատյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հր. Բ, Երևան, 1944, էջ 393; Տ. Ս. Անատյան, Հայկական մարտնչություն, Ե-ԺԸ դդ., հր. Ա, Երևան, 1959, էջ XXXIII, ծանոթ. 1; Մայիս Ավդալյան, «Յայսմաուրք» ժողովածուները և նրանց պարմագրական արժեքը, Երևան, 1982, էջ 54-55; Նորայր արք. Պողարան, Ծիսագիտություն, Նիս Եոթ, 1990, էջ 55-56; Արտաշես Մարտնչյան, Սեղա Մարարյան, Գրիգոր Մերսեցի խմբագրի, Երևան, 2000, էջ 75-77:

² Տ. Մկրտիչ Վ. Ազեկեան, ԼՎՎՄ, հր. ԺԱ, էջ հն-հզ; [Տ. Գարեգին Զարրիանյան], Պարմություն Հայ հին դարերի (Դ-ԺԳ դդ.), Վենսիի, 1865, հր. Ա, էջ 604; Վենսիի, 1932, էջ 753-754; Տ. Անոն Վ. Մ. Ալիշան, Հայապարտում, էջ 472; Մաղարիտ արք. Օրմանյան, Ազգապարտում, հր. Բ, Պյոլոս, 1960, էջ 1696; Տ. Ներսես Աղիան, Նիսիսի հայ վկայաբանության ուսումնասիրության համար, Վիեննա, 1914, թ. Ը: Ցուցակ հայերեն ծեսագրաց Նիկոսիայի ի Կիպրոս, կազմեց Տ. Ներսես Վ. Աղիան, էջ 11-13:

Տ. Ամատյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հր. Բ, էջ 624-625; Տ. Ս. Անատյան, Հայկական մարտնչություն, էջ XXXIII, ծանոթ. 1; Մայիս Ավդալյան, «Յայսմաուրք» ժողովածուները և նրանց պարմագրական արժեքը, էջ 67-79; Նորայր արք. Պողարան, Ծիսագիտություն, էջ 56-57; Արտաշես Մարտնչյան, Սեղա Մարարյան, Գրիգոր Մերսեցի խմբագրի, Երևան, 2000, էջ 76-77:

³ Տ. Անոն Վ. Մ. Ալիշան, Սիսուան, Վենսիի, 1885, էջ 241; գ; [Տ. Գարեգին Զարրիանյան], Պարմություն Հայ հին դարերի (Դ-ԺԳ դդ.), հր. Ա, Վենսիի, 1932, էջ 774-775; Մաղարիտ արք. Օրմանյան, Ազգապարտում, հր. Բ, էջ 1752-1753; Տ. Ներսես Աղիան, Նիսիսի հայ վկայաբանության ուսումնասիրության համար, Վիեննա, 1914, թ. Ը-Թ; Տ. Ամատյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հր. Ա, Երևան, 1942, էջ 586-587:

արևմտյան Եկեղեցիների տոնակարգերից զանազան նորամուծություններ, սկսվում է սեպտեմբերի 1-ով, Ս. Ծննդյան տոնը դրված է դեկտեմբերի 25-ին, Տյառնընդառաջը՝ փետրվարի 2-ին, Ամենայն Սրբոց տոնը՝ մայիսի 1-ին, և այլն:

դ. Գրիգոր Ծերենցի խմբագրությունը⁴, սկսվում է մասնաշաղկի 1-ով, ամենաձախայումն է և ամենատարածվածը: Միայն Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահպանվում են 257 ամբողջական ձեռագիր օրինակներ, մինչ մնացյալ բոլոր խմբագրությունների ձեռագրերի ընդհանուր թիվը մույն Մատենադարանում 18-ն է:

Համառոտ խմբագրությունը⁵ պահպանվել է միայն մեկ՝ 1319 թ. գրված ՄՄ 3658 ձեռագրով:

Չպետք է անտեսել մահ Երեմիա Չելեպի Քեօմիրճեանի (+1695) տաճկերեն համառոտ Հայսմավուրքը Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի Մատենադարանի (= Երուս.) թիվ 988 ինքնագիր ձեռագրում՝ գրված 1685 թ.:

Հայագիտության մեջ հիշվում են մահ լատինաձես⁶ Հայսմավուրքային օրինակներ:

Հ. Մկրտիչ Ազեքյանը⁷ և Հ. Ն. Ակիմյանը⁸ ցույց են տվել հունարենից կատարված մի թարգմանություն՝ ձեռամբ Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու, 991/992 թթ.: Այն սկսվում է սեպտեմբերի 1-ով: Այդ թարգմանության մեջ ծանոթ միակ օրինակն է Վիեննայի Մխիթարյան Միաբանության Մատենադարանի (= Վիեննա) թիվ 1048 ձեռագիրը:

Իրականում Հայսմավուրքների խմբագրությունների հարցն այնքան էլ պարզ չէ և դեռ կարիք ունի տքնաջան ուսումնասիրության և բազմաթիվ ճշտումների:

Այս ուղղությամբ արված շուրջ հինգ տարիների մեր փնտրտուքների ամփոփումն է, որ ցանկանում ենք ներկայացնել սույն մյուսով հետաքրքրվողներին՝ միաժամանակ շեշտելով, որ այս ընդամենը Նախածերենցյան Հայսմավուրքների ուսումնասիրության սկիզբն է:

Տեր Իսրայելի անունով երկու հայսմավուրքային հրատարակություն է եղել:

ա. Առաջինը տպագրվել է 1834 թ. Կ. Պոլսում, Գրիգոր դպիր Փեշտիմալջյանի աշխատարանում:

Ն. Գր. Սարգսեան, Գրիգոր կթղ. Անտարգեցի մարենագիր, Բազմավ.պ, 1949, մարտ-ապրիլ, էջ 55-66; Մայիս Ավդայրեգյան, «Յայսմաուրք» ժողովածուները և նրանց պարմագրական արժևքը, էջ 79-82; Նորայր արք. Պողարեան, Ծիսագիրություն, էջ 57-58; Արաբյան Մարենայան, Սեղա Մարարյան, Գրիգոր Ծերենց խմբակ, Երևան, 2000, էջ 76:

⁴ Հ. Մկրտիչ Վ. Ազեքեան, ԼՎՎՍ, հր. ԺԱ, էջ. հի-ծ; Հ. Ղևոնդ Վ. Մ. Այիշան, Հայապարում, էջ 560; Հ. Ներսես Այիշեան, Նիսբեր հայ վկայարանության ուսումնասիրության համար, Վիեննա, 1914, թ. է, Ժ-ԺԱ; Հ. Անառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հր. Ա, էջ 609; Հ. Ս. Անառյան, Հայկական մարենագիրություն, էջ XXXIII, ծանոթ. 1; Մայիս Ավդայրեգյան, «Յայսմաուրք» ժողովածուները և նրանց պարմագրական արժևքը, էջ 82 - 85; Նորայր արք. Պողարեան, Ծիսագիրություն, էջ 58-59; Արաբյան Մարենայան, Սեղա Մարարյան, Գրիգոր Ծերենց խմբակ, Երևան, 2000, էջ 74 - 82:

⁵ Հ. Ս. Անառյան, Հայկական մարենագիրություն, էջ XXXIII, ծանոթ. 1; Մայիս Ավդայրեգյան, «Յայսմաուրք» ժողովածուները և նրանց պարմագրական արժևքը, էջ 69:

⁶ Մ. Ավդայրեգյան, «Յայսմաուրք» ժողովածուները և նրանց պարմագրական արժևքը, (էջ 54, 73):

⁷ Հ. Մկրտիչ Վ. Ազեքեան, ԼՎՎՍ, հր. ԺԱ, էջ. հի-հզ:

⁸ Հ. Ն. Այիշեան, Յովսեփ Կոստանդնուպոլսեցի թարգմանիչ Յայսմաուրքի, ՎԱՂԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՑ, 1957, յունուար-փետրուար, էջ 1-12:

տասիրությամբ:

Ինչպես ցույց են տվել Նիկողայոս Աղոնցը, Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը, Հ. Գր. Սարգսյանը և Հ. Ներսես Ակիմյանը⁹, այդ հրատարակությունը ոչ մի կապ չունի Տեր Իսրայելի Հայսմավորքի հետ. այն հիմնված է Գրիգոր Անավարզեցու խմբագրության վեներտիկի Ս. Ղազար վանքի ձեռագրատան (= վեմ.) թիվ 710 (1310-1320 թթ.) ձեռագրի վրա, բավականին շատ և ծավալուն կրճատումներով, հավելումներով և աղավաղումներով:

բ. Երկրորդ հրատարակությունը կատարել է G. Bayan-ը, ֆրանսերեն թարգմանությամբ հանդերձ, 1910-1930 թթ. PO-ում¹⁰: Այս հրատարակության մեջ իբրև հիմնական գյուր դրված է Փարիզի Ազգային Գրադարանի (= Փարիզ) թիվ 180 (1316 թ.) ձեռագրի տեքստը, որը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ Կիրակոս Արևելցու Ա խմբագրությունը, իսկ միջանկյալ փակագծերի մեջ դրված են հոդվածներ 1834 թ. Կ. Պոլսյան հրատարակությունից:

Այսպիսով, այսքանից հետո, Տեր Իսրայելի խմբագրությունը մնում է անտիպ և չուսումնասիրված:

ՏԵՐ ԻՍՐԱՅԵԼԻ խմբագրության ձեռագրերը

Հ. Ներսես Ակիմյանը¹¹ հիշատակում է Տեր Իսրայելի Հայսմավորքի հետևյալ ձեռագրերը.

Վիեննա 7 (1439 թ.),

Վիեննա 219 (1591 թ.),

Վիեննա 228 (ԺԶ դ.),

Անկյուրայի Կարմիր վանք 157 (ԺԴ-ԺԵ դդ.),

Անկյուրայի Կարմիր վանք 158 (ԺԴ-ԺԵ դդ.):

Նորայր արք. Պողոսյանը¹² հիշատակում է Տեր Իսրայելի Հայսմավորքի հետևյալ ձեռագրերը.

Վեմ. 631 (1427 թ.),

ՄՄ 6283 (1437 թ.),

Էջմիածին 62 (1471 թ.),

Հալեպ 149 (ԺԵ-ԺԶ դդ.),

Ստամբուլ 10 (1579 թ.),

⁹ Նիկողայոս Աղոնցի 10 օգոստոս 1898 թ. նամակը Վենսիկից Նիկողայոս Մատին, տպ. ԼՐԱԲԵՐ, 1975, հմր 11, էջ 85: Գալուստ ՏԵՐ-ՄԿՐՏՉՅԱՆ, Հայկական, ԺԹ, ԱՐԱՐԱՏ, 1900, էջ 260: Հ. Գր. Սարգսյան, Գրիգոր կթղ. Անտարգևի մաքսնագիր, ԲԱԶՄԱՎԷՊ, 1949, մարտ-ապրիլ, էջ 55-66: Յուզակ հայերեն ձեռագրաց Նիկոսիայի ի Կիպրոս, կազմեց Հ. ՆԵՐՍԵՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ, Վիեննա, 1961, էջ 12: Հ. ՆԵՐՍԵՍ ԱԿԻՆԵԱՆ, Նիսիսը հայ վկայարանության ուսումնասիրության համար, Վիեննա, 1914, թ. Թ:

¹⁰ Patrologia Orientalis, tomus Vicesimus Primus, Paris, 1930.

¹¹ Հ. ՆԵՐՍԵՍ ԱԿԻՆԵԱՆ, Նիսիսը հայ վկայարանության ուսումնասիրության համար, Վիեննա, 1914, թ. Ը:

¹² Նորայր արք. Պողոսյան, Ծիսագիրություն, Նիս Թորք, էջ 59:

Էջմիածին (1500-1511 թթ.),

ՄՄ 7365 (ԺԳ դ.):

Մայիս Ավդալբեգյանն իր «Յայսմաուրբ» ժողովածուները՝ աշխատության մեջ ներ-
շում է. «Հատ Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռագրաց ցուցակի, Տեր Իսրայելի խմբա-
գրությանն են պատկանում 15 ձեռագիր՝ 1339, 2695, 4512, 4730, 4737, 4741, 4747, 4755,
4758, 4762, 4873, 6283, 7361, 7463, 7464: Նշված ձեռագրերի ուսումնասիրությունը որևէ
խմբագրության բնորոշ գիծ չի հայտարարում՝ բացի ծավալի չափավորությունից... Ծավա-
լից բացի, այս 15 ձեռագրերը մյուս խմբագրություններից տարբերակման այլ կովան չեն
տալիս: Ավելին՝ նշվածներից մեկը՝ 7463 ձեռագիրը, որոշակիորեն կիրակոս Արևելցու
խմբագրությանն է պատկանում, ինչպես հավաստում է ձեռագրի մեջ պահպանված կի-
րակոսի հիշատակարանը,

7361-ը և 7464-ը լատինադարանի Հայսմավուրբի հետքեր են կրում իրենց մեջ և ավելի
մոտ են Անավարզեցու խմբագրությանը,

մյուսներից 1339, 2895 (իմա 2695-Ե. եպս. Պ.), 4512-ը ներդաշնակ են կիրակոսյան խմբ-
ագրության, մինչդեռ դուրս է մնացել 7365 ձեռագիրը, որ Տեր Իսրայելի խմբին է պատ-
կանում,

այնպես որ Տեր Իսրայելի անվան տակ գնացող ձեռագրերի այս խումբն ամբողջությ-
յամբ վերանայելի է և մեծ շտկումների կարոտ»¹³:

Ապասելի էր, որ այդ շտկումները պիտի արվեին Մ. Ավդալբեգյանի կողմից, սակայն
նրա աշխատության մեջ այս մասին ուրիշ ակնարկություն չկա:

Փորձենք վերանայել վերոհիշյալ ցանկերը և անել ամփրամեշտ շտկումներ:

ա. Հ. Ներսես Ակիմյանի հիշատակած Վիեննա 7 և Վիեննա 219 ձեռագրերը նույն
գիտնականը հետազայում կարգում է Կիրակոս Արևելցու ձեռագրերի շարքին, այնպես որ
ինչպես այս երկու, այնպես էլ Վիեննայի 228 ձեռագրի մասին կխոսենք Կիրակոս Արևելցու
ձեռագրերը քննելիս:

բ. Հ. Ներսես Ակիմյանի հիշատակած Անկյուրայի Կարմիր վանքի 157 և 158 ձեռագրե-
րը կորել են Մեծ եղեռնի տարիներին, իսկ այդ ձեռագրերը նկարագրող Բաբգեն եպս.
Կյուլենեղյանը չի տալիս դրանց բովանդակությունը¹⁴, այնպես որ որևէ հաստատում
դրանց խմբագրային պատկանելության մասին չենք կարող անել:

գ. Նորայր արք. Պողարյանի հիշատակած ՄՄ 7365-ը իրականում, ինչպես նկատել են
արդեն ՄՄ ձեռագրացուցակի կազմողները, մի ուրույն խմբագրություն պարունակող ձե-
ռագիր է և կապ չունի Տեր Իսրայելի Հայսմավուրբի հետ:

դ. Նորայր արք. Պողարյանի կողմից Էջմիածնի երկու ձեռագրերի հիշատակությունը
պարզ թյուրիմացություն է: Երկու դեպքում էլ խոսքը ՄՄ 1511 (1471 թ., Կուքի գյուղ) ձեռա-
գրի մասին է, որը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ Ծերենցի Հայսմավուրբի մի օրինակ, թեև պահպա-

¹³ Մ. Ավդալբեգյան, «Յայսմաուրբ» ժողովածուները և նրանց պարմագրական արժեքը, էջ 54-55:

¹⁴ Բաբգեն Աթոռակից կաթողիկոս, Ցուցակ Ձեռագրաց Անկիրիոյ Կարմիր վանոց և շրջակայից, Անթի-
լիա, 1957, էջ 779-788:

ան է մաս Տեր Իսրայելի հիշատակարանը:

ե. Նորայր արք. Պողարյանի կողմից հիշատակված Հալեայի թիվ 149 ձեռագիրը, որ-
քան որ թույլ է տալիս եզրակացնել Արտավազդ արք. Սյուրմեյանի գկարագրությունը¹⁵,
կարող է լինել կիրակոս Արևելցու խմբագրությունների մախահիմքը:

զ. Նորայր արքեպ. Պողարյանի կողմից հիշատակված Ստամբուլի 10 ձեռագիրը
(1579 թ.) կորել է Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Այդ ձեռագրի մա-
սին մենք կարող ենք տեղեկություններ քաղել միայն Հ. Ներսես վրդ. Ակինյանի կողմից
արված գկարագրությունից: Այն անվանվում է «Պատմությունը մահատակության ճգնաժ-
րաց և սրբոց մարտիրոսության», ընդօրինակվել է 1579 թ. «Ի յաշխարհս ֆռանգաց, որք
կոչին Իլախք, ի թագաւորութեան Ստեփանոսի բարեպաշտ և երկիւղած և խաղաղասէր
թագաւորին, ի հայրապետութեան տէր Թադէոսի և ի արքեպիսկոպոսութեան յայս մա-
հանգիս տէր Պարսաւին Պոնտացոյ... ի քաղաքս Կամէնից, րմդ հովանեաւ սուրբ Աստ-
ածածնին և ի յար ուն սքանչելագործող սուրբ հայրապետ Նիկողայոսի»:

Դժբախտաբար Հ. Ներսես վրդ. Ակինյանը չի տալիս ձեռագրի բովանդակության ման-
րամասն գկարագրությունը, (հունվարի 1-ին դրված է «Տոմ ութօրեայ թլիսատութեան Տեառն
մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի», Տյառնընդառաջի տոնը դրված է փետրվարի 2-ին)¹⁶, որով
չենք կարող հստակ եզրակացության հանգել այդ ձեռագրի այս կամ այն խմբագրության
պատկանելու վերաբերյալ:

է. ՄՄ 4755 (1457 թ.) ձեռագիրն իրականում Ծերենցի Հայսմավուրքի օրինակ է: Հե-
տաքրքրականն այն է, որ այն պարունակելով հանդերձ Ծերենցի Հայսմավուրքը, պահ-
պանել է մաս Տեր Իսրայելի հիշատակարանը¹⁷ (թ. 325բ), ինչը և, հավանաբար, շփոթու-
թյան մեջ է գցել ինչպես ՄՄ Ձեռագրացուցակի կազմողներին, այնպես էլ Մայիս Ավդալ-
բեգյանին (էջ 145-146):

ը. Գրիգոր Ծերենցի խմբագրության օրինակներ են մաս ՄՄ 4730 (ԺԶ դ.), ՄՄ 4747
(ԺԷ դ.), ՄՄ 4758 (ԺԷ դ.), և ՄՄ 4762 (1686 թ.) ձեռագրերը, որոնցից վերջին երեքը սկըս-
վում են սահմի 30-ից և ավարտվում Ավետման տոնով՝ ապրիլի 7-ով:

թ. Մ. Ավդալբեգյանի կողմից իբրև թե ճշտված ՄՄ 2695 ձեռագիրն իրականում տե-
րիսայելյան խմբին¹⁸ պատկանող ձեռագիր է և կապ չունի կիրակոսյան խմբագրության
հետ: Նույն ձեռագրին հար և մասն է ՄՄ 4873-ը, որը սխալմամբ Մայիս Ավդալբեգյանի
կողմից համարվել է Գրիգոր Ամավարդեցու խմբագրության ձեռագիր¹⁹:

ժ. Մ. Ավդալբեգյանի կողմից իբրև թե ճշտված ՄՄ 4512 ձեռագիրը, արտաքինից մման
լինելով կիրակոսյան խմբագրության ձեռագրերին (սկսվում է մավասարդի 1-ով), իրակա-

¹⁵ Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Հալեայի Ս. Քառասուն մանկուր եկեղեցոյ և մասնաորաց, հր. Ա. Երուսա-
ղէմ, 1935, էջ 280-290:

¹⁶ «Ցուցակ հայերեն Ձեռագրաց Լվովի համալսարանի, Արքեպիսկոպոսարանի և Սյրանիսյալի» աշխար-
թյան մեջ, Վիեննա, 1961, էջ 53-54:

¹⁷ Տեր Իսրայելի հիշարակարանը պահպանել է նաև Ծերենցի խմբագրության ՄՄ 1511 (1471 թ.) ձեռագիրը:

¹⁸ Այս անվանումն օգտագործում ենք պայմանականորեն, այն բոլոր ձեռագիր Հայսմավուրքների համար,
որոնք սկսվում են հունվարի 1-ով:

¹⁹ Մ. Ավդալբեգյան, «Յայսմաւորք» ժողովածունը և նրանց պատմագրական արժեքը, էջ 82:

նում ոչ մի կապ չունի այս խմբագրության հետ և բովանդակության առումով գրեթե նույնական է ՄՄ 2695 և ՄՄ 4873 ձեռագրերի հետ:

ժա. ՄՄ 4512 ձեռագրին ազգակից են նաև ՄՄ 4737 և ՄՄ 4741 ձեռագրերը:

ժբ. Մ. Ավդալբեգյանի կողմից ճշտված մյուս երկու՝ ՄՄ 1339 և ՄՄ 7463 ձեռագրերի վրա, իբրև կիրակոսյան²⁰ խմբագրության ձեռագրեր, պիտի ավելացնել նաև ՄՄ 7464 ձեռագիրը, որ Մ. Ավդալբեգյանի կողմից համարվել է լատինադավան:

ժգ. ՄՄ 7361 ձեռագիրը, որ արտաքինից Տեր Իսրայելի խմբագրության տպավորություն է թողնում, քանի որ սկսվում է հունվարի 1-ից, իրականում պատկանում է Գրիգոր Անավարզեցու խմբագրության խմբին:

Հետևաբար, Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրացուցակում Տեր Իսրայելի անվամբ հիշված 15 ձեռագրերից միայն ՄՄ 6283-ն է, որ պարունակում է Տեր Իսրայելի Հայսմավորքը:

Սույնին պիտի ավելացնել նաև Վենետիկի 631 (1427 թ.) ձեռագիրը:

Մինչ այժմ արված մեր փնտռությունների արդյունքում միայն վերոհիշյալ երկու ձեռագրերն են, որ պահպանել են Տեր Իսրայելի խմբագրությունը: Երկու ձեռագրերն էլ հար և մնաց են իրար, պահպանել են Տեր Իսրայելի հիշատակարանը, երկու ձեռագրերն էլ գրվել են նույն վայրում. «Յանապատու Տրապիզոնու, ընդ հովանեաւ սուրբ Փրկչիս և սուրբ Յովանիսիս», տասը տարվա տարբերությամբ: Կա՛մ մեկը արտագրվել է մյուսից, կա՛մ երկուսն էլ՝ միևնույն ձեռագրից:

Ամփոփելով, ասենք, որ Տեր Իսրայելի խմբագրությանն են պատկանում միայն Վենետիկի 631 և ՄՄ 6283 ձեռագրերը:

ԿԻՐԱԿՈՍ ԱՐԵՎԵԼՅՈՒ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՁԵՂԱԳՐԵՐԸ

Հ. Ներսես Ակինյանը²¹ հիշում է Կիրակոս Արևելցու Հայսմավորքի հետևյալ ձեռագրերը.

Նիկոսիա 2 (1310 թ.),

Բեյրութի Կափուչիների վանք 1 (1313 թ.),

Փարիզի Ազգային Գրադարան 180 (1316 թ.),

Վենետիկ 2 (1435 թ.) (պիտի լինի Գ.),

Երուսաղեմ 75 (1439 թ.),

Վիեննա 7 (1439 թ.),

Ա. Քյուրքչյանի ի Կյունուշխանե,

Հովհ. Գրիգորյան Արծրունու (1441 թ.),

Վիեննա 219 (ԺԳ-ԺԴ դդ.):

²⁰ Այս անվանումն օգտագործում ենք պայմանականորեն, այն բոլոր ձեռագիր Հայսմավորքների համար, որոնք սկսվում են նավասարդի 1-ով:

²¹ Ծույզակ հայերեն ձեռագրաց Նիկոսիայի ի Կիպրոս, կազմեց Հ. Ներսես Վ. Ակինյան, Վիեննա, 1961, էջ 13:

Նորայր արք. Պողարյանի²² ցանկում նշված են նաև հետևյալները.

Ամթիլիսա 1 (1310-1311թթ.),

Երուսաղեմ 1822 (1316 թ.),

ՄՄ 3658 (1319 թ.):

Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի Ձեռագրացուցակում Կիրակոս Արևելցու անվան մեղքո դրված են հետևյալ Հայսմավուրք ձեռագրերը.

ՄՄ 3817 (1668 թ.),

ՄՄ 4683 (ԺԷ դ.),

ՄՄ 4684 (1407 թ.),

ՄՄ 7433 (1467 թ.),

ՄՄ 7529 (1326 թ.),

ՄՄ 7530 (ԺԳ դ.),

ՄՄ 9585 (ԺԴ դ., 1316-1335 թթ. միջև):

Այս ցանկի վերաբերյալ Մ. Ավդալբեգյանը փորձում է անել հետևյալ ճշտումները. «...ձեռագրերի քննությունը պարզում է, որ դրանք ավելին են. հենց իբրև տերիտորիայում նշվածներից 7464, 4512, 1339 ձեռագրերը պատկանում են Կիրակոսյան խմբին, նշվածներից 7529-ը որոշակի Գրիգոր Անավարզեցու խմբագրությանն է պատկանում... ցանկից պետք է հանել նաև 3717 (պիտի լինի 3817 - Ե.Ե.Պ.) ձեռագիրը, քանի որ այն... մասն է խլաթեցու Հայսմավուրքի: Որով Կիրակոսի անվամբ պետք է մնան 7433, 7463, 9585, 7530, 4512, 1339 Հայսմավուրքները և 3658 ձեռագիրը, որը... ոչ այլ ինչ է, քան 4512 և 7463 Կիրակոսյան Հայսմավուրքների ուղղակի համառոտումը»²³:

Հիմնվելով Կիրակոս Արևելցու երկու տարբեր հիշատակարանների վրա, Մ. Ավդալբեգյանը խոսում է Արևելցու երկու խմբագրությունների մասին, որոնցից առաջինը աշխատասիրել է 1253 թ., որի մեջ Կիրակոսն ավելացրել է 112 մոր մյուս, երկրորդը՝ «գրված Ստում 1269 թ., որտեղ խոսում է արդեն ավելացրած 170 մյուսների մասին»²⁴, թեև Բ խմբագրության որևէ ձեռագիր չի մատնանշում:

Այժմ փորձենք վերանայել վերոհիշյալ ցանկերը և անել անհրաժեշտ շտկումներ:

ա. Կիրակոս Արևելցու Ա (1253 թ.) հիշատակարանը պահպանված է ՄՄ 7433 (1467 թ.) և ՄՄ 7463 (1413 թ.) ձեռագրերում:

Անվերապահորեն սույն խմբին են պատկանում նաև ՄՄ 1339, ՄՄ 7530 և Փարիզի 180 ձեռագրերը:

բ. Կիրակոս Արևելցու Բ (1269 թ.) հիշատակարանը պահպանված է Նիկոսիայի 2, որ է այժմ Ամթիլիսաի թիվ 1 (1310 թ.), Բեյրութի Կափուչինների վանքի 1 (1313 թ.), Վենետիկի Գ. (Ջ) (1435 թ.), Երուսաղեմի 75 (1439 թ.) և 1822 (1316թ.) ձեռագրերում:

գ. ՄՄ 4683 ձեռագիրը Գրիգոր Անավարզեցու Հայսմավուրքի մի ամբողջական օրի-

²² Նորայր արք. Պողարյան, Ծիսագիտություն, Նիս Բորք, էջ 59:

²³ Մ. Ավդալբեգյան, անդ, էջ 69:

²⁴ Մ. Ավդալբեգյան, անդ, էջ 70:

նակ է:

դ. ՄՄ 4684 ձեռագիրը ներկայացնում է ուրույն մի խմբագրություն:

ե. Մի ուրույն խմբագրություն է ներկայացնում նաև Վիեննայի 7 (1439 թ.) ձեռագիրը, որի հիմքը Կիրակոս Արևելցու Հայսմավուրքը լինելով հանդերձ՝ սկսվում է հունվարի 1-ից, բազմաթիվ մոր՝ հիմնականում ճառախոսական և ճգնակեցա-հայրախոսական հոդվածներ է պարունակում: Մի շարք սրբերի հիշատակման օրերն էլ տարբեր են Կիրակոս Արևելցու Հայսմավուրքի օրերից: Այս առանձնահատկությունները, սակայն, չեն արտահայտված ձեռագրի՝ Հ. Հակովբոս վ. Տաշյանի նկարագրության մեջ²⁵: Հավանաբար այդ է պատճառը, որ Հ. Ներսես Ակիմյանն այն դասում է Կիրակոս Արևելցու խմբագրության ձեռագրերի շարքին:

զ. Վիեննայի 219 (1591թ.) ձեռագիրը նկարագրելիս Հ. Հակովբոս վ. Տաշյանը գրում է. «Մատենան է Յայսմաւորք, գրեթէ ճիշտ մոյն Թ. 7 ձեռագրին հետ կարգաւ ու բովանդակութեամբ, միայն քիչ մը աւելի համառօտ շատ մը մանր վարքեր եւս չունենալով»²⁶: Գրեթէ մույն է գրում նաև Վիեննայի 228 ձեռագրի մասին. «Մատենան է Յայսմաւորք... կը համընթանայ ընդհանրապէս Թ. 7 ձեռագրին՝ բայց աւելի համառօտ է, շատ բան չունենալով»²⁷: Ինչպես նշեցինք արդեն, Վիեննայի 7 (1439 թ.) ձեռագիրը ներկայացնում է ուրույն մի խմբագրություն: Արդյո՞ք մույն խմբագրությանն են պատկանում նաև Վիեննայի 219 և 228 ձեռագրերը: Հ. Յակովբոս վ. Տաշյանի նկարագրությունը բավարար չէ ճշտելու դրանց խմբագրային պատկանելության հարցը:

է. ՄՄ 7529 և ՄՄ 9585 ձեռագրերը թեև զգալիորեն տարբերվում են միմյանցից, սակայն մոտ են ՄՄ 2695-ի ձեռագրախմբին՝ այն տարբերությամբ միայն, որ ծավալուն հոդվածները համառոտված են:

ը. ՄՄ 3817-ը, ինչպես ճիշտ նկատել է արդեն Մ. Ավդալբեգյանը, պատկանում է Ծերենցի խմբագրությանը:

թ. Նորայր արք. Պողարյանի հիշատակած ՄՄ 3658 ձեռագիրը իրականում համառոտ մի խմբագրություն է:

ժ. Առայժմ ոչինչ չենք կարող ասել Հ. Ներսես Ակիմյանի հիշատակած Ա. Քյուրքչյանի ի Կյումուշխանն և Հովհ. Գրիգորյան Արծրունու (1441 թ.) ձեռագրի Հայսմավուրքների մասին:

Ժա. Հալեպի 149 ձեռագիրը կարող է լինել Կիրակոս Արևելցու նախահիմք խմբագրությունը (սկսվում է Հունվարի 1-ից, Ավետյաց տոնը դրված է մարտի 25-ին, Տյառնընդառաջ՝ փետրվարի 2-ին): ԺԵ-ԺԶ դդ. գրված այս ձեռագրի մասին Արտավազդ արքեպիսկոպոսը գրում է. «...շատ գեշ պահուած: Ծնորհիւ դիւրակեր և յոռի թուղթիւ. հատորիւ մէկ չորրորդը վնասուած, վերին արտաքին շրթունքէն դէպի վեր ահագին և տգեղ խոռոչ մը բացուած... թէ սկիզբէն և թէ վերջէն խիստ բազմաթիւ թերթեր ինկած ու կորսուած են և երկու դար առաջ, բարի ձեռք մը ուզելով կորուստէ փրկել մնացածները, վերստին կազ-

²⁵ Ցուցակ հայերև ձեռագրայ Մարենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Կր. Ա. Վիեննա, 1895, էջ 24-51:

²⁶ Անդ, էջ 559:

²⁷ Անդ, էջ 587:

մած է, առանց ուշադրություն ընելու գլխակարգերում»²⁸։ Ավելացնենք, որ բազմաթիվ էջեր ընկած են մահ միջին մասերից, ինչպես, օրինակ, փետրվար ժա-ից մարտ ժգ, մարտ իգ-լա Ռատվածները, և այլն։

Ամփոփելով, Հայ Եկեղեցու միասնական Հայտնաբերված ձեռագրերը կարելի է սխառեմավորել ըստ հետևյալի.

Ա - Հովսեփ Կ. Պոլսեցու թարգմանությունը - (991-992 թթ.),
Վիեննա 1048 (1302 թ.):

Բ - Անանու Ա խմբագրություն

ա. ենթախմբագրություն (սկ. հունվարի 1-ից),

ՄՄ 2695 (ԺԴ դ., մագաղաթ),

ՄՄ 4873 (1427 թ.),

բ. ենթախմբագրություն (սկ. մարտի 1-ից),

ՄՄ 4512 (ԺԵ դ.),

ՄՄ 4737 (1410 թ.),

ՄՄ 4741 (ԺԵ դ.),

գ. ենթախմբագրություն (սկ. մարտի 1-ից, համառոտ),

ՄՄ 7529 (1326 թ.),

ՄՄ 9585 (ԺԴ դ., 1316-1335 թթ. միջև):

Գ - Անանու Բ խմբագրություն

ՄՄ 7365 (ԺԳ դ.):

Դ - Անանու Գ խմբագրություն

ՄՄ 4684 (1407 թ.):

Ե - Տեր Իսրայելի (+1249) խմբագրություն - (ԺԳ դ. Ա կես)

Վենետիկ 631 (1427 թ.),

ՄՄ 6283 (1437 թ.):

Զ - Կիրակոս Արևելցու Ա խմբագրություն - (1252 թ.)

ՄՄ 7433 (1467 թ.),

ՄՄ 1339 (ԺԶ դ.),

ՄՄ 7463 (1413 թ.),

ՄՄ 7464 (1579 թ.),

ՄՄ 7530 (ԺԳ դ.),

²⁸ Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Հայկաի Ս. Զատասուն մանկունք եկեղեցոյ և մասնաորաց, հր. Ա. Լ, ք 280:

Փարիզ 180 (1316 թ.),
Հալեպ 149 (Նախափիմք?):

Է - Կիրակոս Արևելցու Բ խմբագրություն - (1269 թ.)
Նիկոսիայի 2, որ է այժմ Անթիլիասի թիվ 1 (1310 թ.),
Բելյուրի Կափուչիանների վանք 1 (1313 թ.),
Վենետիկ Գ (Զ) (1435 թ.),
Երուսաղեմ 75 (1439 թ.),
Երուսաղեմ 1822 (1316 թ.):

Ը - Անանուն Դ խմբագրություն (սկ. հունվարի 1-ից)
Վիեննա 7 (1439 թ.):

Թ - Գրիգոր Անավարզեցու խմբագրությունը (ԺԳ Դ. վերջ, 1290-ական թթ.)
ՄՄ 7361 (ԺԷ դ.),
ՄՄ 4683 (ԺԷ դ.),
Վենետիկ 710 (1310 – 1320 թթ.),
Մորգան 622 (1348 թ.),
Վենետիկ 402 (1664-1691 թթ.):

Ժ - Համառոտ խմբագրություն
ՄՄ 3658 (1319 թ.):